

УДК 154.364+343.226+343.985.

ОСОБЛИВА ЖОРСТОКІСТЬ ЯК ОБСТАВИНА, ЩО ОБТЯЖУЄ ПОКАРАННЯ (ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Гребенюк М.О., к. ю. н., доцент
кафедри юридичної психології
Національна академія внутрішніх справ

Стаття присвячена актуальній проблемі аналізу та узагальнення сучасних наукових уявлень щодо розуміння феномену особливої жорстокості, а також чинників, що її зумовлюють у кримінальному праві.

Ключові слова: *особлива жорстокість, девіантна поведінка, агресія, насилля, злочин.*

Статья посвящена актуальной проблеме анализа и обобщения современных научных представлений относительно понимания феномена особой жестокости, а также обуславливающих ее факторов в уголовном праве.

Ключевые слова: *особая жестокость, девиантное поведение, агрессия, насилие, преступление.*

Grebenyuk M.A. SPECIAL CRUELTY AS A CIRCUMSTANCE AGGRAVATING THE PUNISHMENT (PSYCHOLOGICAL ASPECTS)

The article is devoted to problem of analysis and synthesis of current state of scientific knowledge regarding understanding of phenomenon of cruelty. As well as the factors contributing to criminal law.

Key words: *special cruelty, deviant behavior, aggression, violence, crime.*

Постановка проблеми. Підвищення суспільної напруги, соціальні конфлікти на етно-релігійному та політичному ґрунті, абсолютне та відносне збільшення кількості злочинів, зокрема насильницького характеру, спрямованих проти особи – реалії сьогодення. Необхідність змінити ситуацію на краще стала проблемою не лише правоохоронних органів і академічних кругів, але й суспільства в цілому, а програма протидії злочинності набула загальнодержавного характеру. При цьому слід враховувати, що підвищену соціальну небезпеку мають злочини, вчинені за обставин, що обтяжують покарання, зокрема вчинених із особливою жорстокістю.

Виклад основного матеріалу. Про суспільну небезпеку поняття особливої жорстокості говорить і той факт, що ознака особливої жорстокості або її вияв у вигляді муки, катування в порівнянні з законодавством Української РСР, а саме Кримінальним кодексом 1960 р., мала місце лише в чотирьох складах злочинів: ст. 93 КК (умисне вбивство за обтяжуючих обставин, вчинене із особливою жорстокістю або ж способом, небезпечним для життя багатьох осіб) п. «е» (вчинене з особливою жорстокістю або способом, небезпечним для життя багатьох осіб); ст. 101 КК (умисне тяжке тілесне ушкодження) ч. 2 (...вчинене способом, що має характер особливої жорстокості або ж способом, небезпечним для життя багатьох осіб); ч. 2 ст. 107 КК (умисне нанесення удару, побоїв або здійснення інших насильницьких дій, що заподіяли фізичний біль, якщо ці діяння носять характер мордування); ст. 262 КК (погане поводження з військовополоненими) п. «а» (...пов'язане з особливою жорстокістю).

У Кримінальному кодексі України 2001 р. вчинення злочину з особливою жорстокістю передбачене як обставина, що обтяжує покарання, п. 10 ч. 1 ст. 67 КК України. Під особливою жорстокістю слід розуміти завдання потерпілому тяжких фізичних страждань шляхом тортур, мучення, нанесення великої кількості тілесних ушкоджень тощо. В окремих випадках особливою жорстокістю може проявлятися і в спричиненні тяжких моральних або психічних страждань як самому потерпілому, так і його близьким. Також кількість таких злочинів збільшено до п'яти, а саме: п. 4 ч. 2 ст. 115 (умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю), ч. 2 ст. 121 (умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене способом, що має характер особливої жорстокості), ст. 126 (побої і мордування), ст. 127 (катування), ст. 434 (погане поводження з військовополоненими).

Особливою жорстокістю не однорідна за своїми проявами і може здійснюватися як за допомогою фізичного, так і психологічного впливу на людину. Дана обставина дозволяє нам поділити всі злочинні діяння, що здійснюються з особливою жорстокістю, за способом застосованого насильства:

- фізичне насильство;
- психічне насильство.

До злочинів першої групи ми відносимо, вчинені з особливою жорстокістю протиправні діяння, що спричиняють фізичну шкоду потерпілому (катування, умисне спричинення тілесних ушкоджень різної тяжкості здоров'ю, вбивство, побої, мордування, катування, згвалтування).

При вчиненні перерахованих злочинних діянь як особливо жорстокий для жертви спосіб можна назвати нанесення протягом тривалого часу ударів ногами і руками в голову та інші життєво важливі частини організму, а також у так звані «больові точки», які не є небезпечними для організму, однак завдають нестерпного болю; використання різних варіантів спричинення механічної асфіксії (наприклад, заштовхування в рот землі, сипких матеріалів або інших предметів, багаторазове занурення голови потерпілого у воду), спричинення великої кількості опіків, великої кількості поранень, які повинні призвести до повільної смерті, використання отрути, вплив електроструму, обливання кислотою та інші дії, що не завдають миттєвої смерті, однак призводять до такої, або ж завдають болісних відчуттів чи віддалених хворобливих наслідків.

У результаті проведеного нами вивчення матеріалів кримінальних справ було встановлено, що при вчиненні злочинів із особливо жорстокістю в 21,3% випадків до потерпілого застосовувалися тортури і катування, в процесі яких цілеспрямовано використовувалися такі засоби і знаряддя, що не можуть призвести до швидкої смерті жертви, продовжуючи і свідомо спричиняючи їй виняткові за силою біль і страждання. До особливо жорстоких способів позбавлення життя відноситься закопування живого потерпілого, а також спалювання живцем людини, причому незалежно від того, спалюється вона разом із будовою, в якій знаходиться, або ж безпосередньо самого потерпілого.

Другу групу в запропонованій кваліфікації складають злочини, що здійснюються переважно шляхом психічного впливу на жертву (доведення до самогубства). Хоча законодавець і вказує на наявність двох можливих видів насильства (фізичного і психічного), в науково-практичних коментарях та науковій літературі увага приділяється лише першому з них. Проблема психічного насильства відноситься до числа недостатньо досліджених у науці кримінального права, чинне законодавство також не розкриває значення даного поняття. В наявних нормативно-правових актах, що регулюють порядок розслідування злочинів даної категорії, відсутнє тлумачення поняття «психологічний вплив», що, у свою чергу, на практиці призводить до різного визначення характеру і ступеня небезпеки психічної дії – кінцевих наслідків взагалі [2]. Адже нерідко буває так, що нервові потрясіння завдає особі більшої шкоди, ніж фізична травма.

Визначаючи межі та ознаки психічного насильства, як одного з критеріїв прояву

особливої жорстокості, слід підкреслити, що воно може виражатися у висловленні реальних погроз розправи не тільки над самою жертвою, але й над близькими потерпілого, наприклад, після його вбивства, причому часто така погроза може бути пов'язана з цинічними образами або іншими діями, які не тільки примушують страждати потерпілого або близьких йому осіб, присутніх на місці події, але й здатні спричинити серйозні психічні розлади. Поза сумнівом, психічні страждання жертви можуть бути викликані здійсненням перед вбивством згвалтування близької потерпілому людини та іншими подібними діями.

Ми переконані в тому, що всі види насильницьких злочинів, пов'язані зі спричиненням фізичної шкоди потерпілому, є проявом агресивності і жорстокості злочинця. Однак, крім фізичної шкоди, злочинці-насильники наносять своїй жертві ні з чим не порівняну шкоду – психічну травму. Законодавець до психічних та моральних страждань відносить зганыблення честі, приниження гідності, заподіяння душевних переживань, глумління тощо [2].

Психічні страждання є наслідками як психічного, так і фізичного насильства, і належать до психічних переживань або психічної напруженості високого ступеня. Як наслідок насильства, фізичні і психічні страждання вказують на вияв винним особливої жорстокості стосовно потерпілого.

Під знуцанням над потерпілим у кримінальному праві прийнято розуміти дії винного, що здійснюються в грубій цинічній формі і направлені на приниження честі та людської гідності, нанесення фізичних і моральних страждань потерпілому. Основною метою знуцання є бажання принизити людську гідність жертви.

Законодавець в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи» від 7 лютого 2003 р. № 2 зазначає, що умисне вбивство визнається вчиненим із особливою жорстокістю, коли винний, позбавляючи життя потерпілого, усвідомлював, що завдає йому особливих фізичних страждань шляхом глумління, тортур, мучення, у тому числі з використанням вогню, струму, кислоти, лугу, радіоактивних речовин, отрути, яка завдає нестерпного болю тощо. До особливо жорстокого способу умисного вбивства належить також заподіяння великої кількості тілесних ушкоджень, які завідомо для винного завдали потерпілому особливих страждань [2].

Критерії такої обтяжуючої відповідальності обставини, як вбивство з особливою жорстокістю, в праві розроблені недостатньо. В практиці судочинства такими кри-

теріями виступає множинність поранень і здійснення вбивства в присутності близьких потерпілого з метою спричинення злочинцем потерпілому особливих страждань. Проте множинність поранень не завжди є показником умисного спричинення постраждалому особливих мук перед смертю. Вона може бути обумовлена ситуацією злочину, умовами його здійснення – фізичною перевагою потерпілого, використанням непристосованого для вбивства знаряддя (викрутки, шила, скальпеля, складаного ножа і т. ін.).

Ми схильні до думки, що безліч хаотично нанесених поранень може свідчити про раптово виникле спонукання, стан фізіологічного афекту у винного. Про особливу жорстокість вбивці свідчать не кількісні, а якісні особливості поранень та їх локалізація, в яких виявляється особливо збочене психічне ставлення злочинця до жертви.

Одним із яскравих проявів особливої жорстокості є умисні вбивства з різними кваліфікуючо-посилюючими ознаками. Такі особливості способу вчинення вбивства, як вбивство з особливою жорстокістю, способом небезпечним для життя інших людей, мають, як відомо, кваліфікуюче значення – вони свідчать про підвищену суспільну небезпеку злочинця-вбивці.

Певні психологічні аспекти має й інший критерій особливої жорстокості при вбивстві – здійснення його у присутності близьких потерпілого. Присутність близьких потерпілого у багатьох випадках вбивцею не усвідомлюється. Домінуюча мотивація вбивці, що виникає, як правило, в особливій конфліктній ситуації, звужує поле його свідомості, витісняє зі свідомості все те, що не має відношення до вирішення конфлікту, в тому числі й присутність близьких потерпілого. Особливо це стосується випадків, коли злочин вчинюється в стані алкогольного сп'яніння, що саме по собі змінює перебіг емоційних процесів та пізнавальних станів особистості.

Про наявність особливої жорстокості можна говорити у випадках, коли винний після нанесення поранень перешкоджав наданню невідкладної медичної допомоги потерпілому з метою завдати йому подальших страждань.

Особлива жорстокість виявляється й тоді, коли винний байдуже ставиться не тільки до страждань потерпілого, але й усвідомлює, що своїми діями заподіює особливі страждання особам, присутнім на місці події (наприклад, згвалтування дружини у присутності чоловіка; катування матері на очах у дітей або навпаки). Іншими словами, особлива жорстокість – це спосіб здійснення злочину, що заподіює особливі

психічні страждання або самому потерпілому, або його близьким.

Умисне вбивство слід також вважати вчиненим із особливою жорстокістю, якщо воно супроводжувалось глумлінням над трупом, а так само в присутності близьких потерпілої особи, і винний усвідомлював, що такими діями спричиняє їм особливі страждання. Правозастосовча практика України визнає вбивство – вчинення з особливою жорстокістю, якщо воно було поєднане глумлінням над трупом. У той же час умисне вбивство не може кваліфікуватися за п. 4 ч. 2 ст. 115 КК на тій підставі, що винна особа з метою приховування злочину в подальшому знищила або розчленувала труп.

Умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптом виникло внаслідок протизаконного знуцання або тяжкої образи з боку потерпілого, або матір'ю своєї новонародженої дитини, або при перевищенні меж необхідної чи уявної оборони, або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця, хоча його було вчинено з ознаками особливої жорстокості шляхом спричинення великої кількості тілесних ушкоджень, або в присутності близьких потерпілому осіб, слід кваліфікувати, відповідно, за статтями 116, 117 чи 118 КК України.

Дійшовши висновку про вчинення винним умисного вбивства з особливою жорстокістю, суд повинен цей висновок належним чином обґрунтувати. Зокрема, в мотиваційній частині вироку необхідно вказати, які саме дії винного свідчать про особливу жорстокість.

Деякі види злочинів потребують додаткової уваги з огляду на спосіб їх вчинення, а саме – з особливою жорстокістю.

Так, у разі кваліфікації діяння за ст.ст. 121, 126 та 127 КК України органу дізнання необхідно мати на увазі, що під поняттям «побої» розуміють багаторазове (два і більше) завдання ударів по тілу потерпілого, яке не спричинило тілесних ушкоджень; мучення (або заподіяння мук) – дії, пов'язані з тривалим позбавленням людини їжі, пиття чи тепла, утримання її в шкідливих для здоров'я умовах (наприклад, в умовах, що позбавляють людину будь-якого з її природних відчуттів – зору, слуху, просторової або часової орієнтації) тощо.

Особливе мучення характеризується тим, що воно має прояв у діях, спрямованих на тривале позбавлення потерпілого їжі, води, тепла, залишення його в шкідливих для здоров'я умовах тощо. Очевидно, під це поняття має підпадати й мордування, тобто дії, що полягають у багаторазовому або тривалому спричиненні болю:

щипання, шмагання, нанесення численних, хоча б і невеликих, ушкоджень тупим чи гостро колючим предметами, використання термічних факторів тощо.

До інших насильницьких дій можуть бути віднесені різні посягання на статеву недоторканість особи, характерні для мордування, а також інші дії, серед яких найбільш поширеними є підвищення тіла, придушення, тривала ізоляція, вплив на людину постійним та гострим звуком тощо. Усі подібні дії супроводжуються стресом, почуттям жаху чи неспокою, і здатні принизити особу, зламати її морально.

З точки зору можливого застосування ознаки особливої жорстокості потрібно проаналізувати й статтю 152 КК України – «Зґвалтування», де в ч. 1 говориться: «Зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи». Фізичне насильство при зґвалтуванні може полягати у нанесенні ударів, побоїв, позбавленні або обмеженні особистої свободи, заподіянні тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості тощо і спрямовується на те, щоб учинити з потерпілою особою статевий акт, подолати здійснюваний або очікуваний з її боку фізичний опір, пов'язаний із небажанням вступати у статевий контакт.

Для інкримінування ст. 152 КК України потрібно встановити, що вказане небажання було більш-менш чітко вираженим, явним, адже відмова на словах, навіть певна фізична протидія не завжди свідчать про дійсне небажання особи вступити у такий контакт. Скажімо, чоловік може сприймати таку поведінку жінки як кокетство, загравання або прояв сором'язливості. У подібних випадках характер, інтенсивність і цілеспрямованість насильницьких дій мають ставати предметом ретельного розгляду. Якщо статеві зносини відбуваються за згодою сторін, однак у процесі їх один із партнерів (будучи, наприклад, схильним до мазохізму) застосовує до іншого фізичне насильство, кваліфікація за ст. 152 КК виключається. Відсутнє зґвалтування й у разі, коли суб'єкт застосовує фізичне насильство з помсти за відмову потерпілої особи вступити з ним у статеві зносини. У таких випадках посягання на тілесну недоторканість треба розглядати як злочин проти життя або здоров'я особи.

Поняттям фізичного насильства при зґвалтуванні охоплюється застосування без згоди потерпілої особи з метою викликати її безпорадний стан наркотичних засобів, психотропних, отруйних або сильнодіючих речовин (наприклад, клофеліну у поєднанні зі спиртними напоями). Для визнання

зґвалтування вчиненим із використанням безпорадного стану потерпілої особи внаслідок дії на її організм зазначених речовин, не має значення – привів винний потерпілу особу до такого стану чи вона знаходилась у безпорадному стані незалежно від його дій. Для встановлення у даному разі факту перебування особи у безпорадному стані, з'ясування характеру впливу на організм людини певних засобів і речовин має призначатись судово-медична експертиза. Якщо введення в організм потерпілої особи вказаних вище засобів і речовин відбулося без її згоди (під впливом обману або з застосуванням до неї фізичного чи психічного насильства), і після цього було вчинено природний статевий акт, дії винного слід кваліфікувати як зґвалтування, вчинене із застосуванням насильства та з використанням безпорадного стану потерпілої особи. У разі, коли психотропні, сильнодіючі або інші речовини чи засоби вживались особою добровільно, за власною волею, а згодом безпорадний стан був використаний винним для статевих зносин, його дії слід розглядати як зґвалтування з використанням безпорадного стану потерпілої особи.

Адресатом погрози може бути не лише потерпіла, а й інші особи, наприклад, її близькі родичі (зокрема, діти, батьки). Важливо лише, щоб психічне насильство мало за мету зламати волю саме потерпілої особи. На наш погляд, застосування фізичного насильства завжди спричиняє психічну травму, а тим більше при вчиненні такого жорстокого злочину, як зґвалтування.

Висновок. Таким чином, під психічною дією ми розуміємо будь-яку протиправну дію винного, направлену на подолання або придушення волі потерпілого, нав'язування останньому своєї волі для досягнення злочинного результату, що здатне заподіяти психічну або фізичну травму.

Погроза, як спосіб вчинення зґвалтування – це залякування потерпілої особи застосуванням фізичного насильства за допомогою висловлювань, жестів, інших дій (наприклад, демонстрацією зброї). У будь-якому разі погроза повинна сприйматись як реальна, тобто у потерпілої особи має скластись враження, що якщо вона протидіятиме ґвалтівникові і не виконає його вимог, цю погрозу буде негайно реалізовано. Про сприйняття погрози, як реальної, може свідчити, зокрема, сама обстановка, в якій опинилась потерпіла особа (оточення її групою осіб, безлюдне місце, нічний час, зухвале, грубе і настирливе домагання вступити в статевий зв'язок тощо). При цьому для визнання психічного насильства способом злочину, передбаченого ст. 152 КК, не має значення, чи мав ґвалтівник

насправді намір і фактичну можливість реалізувати висловлену ним погрозу.

Сильні душевні муки постраждали особи (в першу чергу, це стосується жінок і дітей) переживають і при здійсненні найбільш поширених насильницьких діянь відносно членів сім'ї при так званих побутових злочинах, наприклад, при побоях і катуваннях, знущанні, спричиненні ушкоджень здоров'ю різної тяжкості і тому подібне.

Особлива жорстокість знаходить своє відображення в катуванні, тобто умисному заподіянні сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать її волі. Поняття «катування» є новелою чинного КК України. Нею передбачено відповідальність за злочин як се-

редньої тяжкості (в ч. 1), так і за тяжкий злочин (в ч. 2).

Проте «катування» – це інший аспект прояву катування, який ми потім детально розглянемо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. – 7-е вид., переробл. та доповн. / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Юрид. думка, 2010. – 1288 с.
2. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи: Постанова пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.
3. Жмуров В.А. Большая энциклопедия по психиатрии / В.А. Жмуров, 2-е изд., – М.: Информ, 2012. – 462 с.